

Hogyan olvassuk Bahtyin—Volosinovot?

Egy fél évszázados szöveg újralfedezése

A nyelv akkor tölti be hivatását, ha alkalmas jelentések közvetítésére, más szóval a nyelv funkcióját a jelentés hordozza. A józan ész szempontjából abszurdnak tűnik, hogy egy tudomány, amely elvileg tárgya teljességének magyarázatát tűzi célul maga elé, épp a leglényegesebb — a tárgy funkcionálására vonatkozó — kérdések előtt bátoritanodjon el, sőt, ezeket esetleg a „nem az én asztalom“ gesztusával utasítsa ki saját hatásköréből. A modern nyelvtudomány ennek ellenére útja legnagyobb részét egy ilyen abszurditás hol félenken-tehetetlen, hol hetykén-kihívó vállalása jegyében futotta be. Mert bár nem volt hiány olyan kísérletekben, amelyek a jelentés problémájának nyelvészeti integrálására törekedtek, e kísérletek majdnem mindig negatív tanulságokkal zárultak: újabb és újabb, egyre mélyebb bizonyítékokkal támasztották alá a jelentés *problematikusságát*, esetleg egyenesen a nyelvészeti megoldás kilátástalanságát: „Ennek eredményeképpen egyes tudósok olyan nézeteket kezdtek hangoztatni, melyek szerint a jelentés nem is tartozik a nyelvhez, vagy legalábbis nem vizsgálható a nyelv többi aspektusához hasonlóan objektív módszerekkel.“ (Antal László) A jelentés kérdésével szembeni radikálisan elutasító magatartás különösen a húszas éveket követően, Leonard Bloomfield és az általa alapított amerikai deskriptív nyelvészet hatására terjedt el világszerte, de a bizonytalanság e téren azokat sem hagyta el, akik a problémával szemben több „jóhiszeműséget“ mutattak.

A józan ész ösztönére való hivatkozás tudományos kérdésekben sokszor félrevezető; ez esetben viszont, amikor abszurdnak érzi, hogy a nyelvészet épp tárgya funkcionálásának problémáival szemben válik tehetlenné, önkéntelenül is egy igen lényeges elméleti problémára tapint rá: arra ugyanis, hogy vajon ha egy tudomány nem tud magyarázattal szolgálni tárgya mozgásának, élő működésének legfőbb okára és céljára, joga van-e magát e működést zárójelbe vagy akár — mert erre is akadt példa a XX. századi nyelvelméletben — kritika tárgyává tenni? Vajon a tárgy homályossága valóban a tárgyból ered-e, vajon e homályosság magyarázatát nem kellene-e inkább a „tekintetben“, a tudomány egészét jellemző, történelmileg kialakult s így történelmi magyarázatot igénylő beállítódásban keresni?

Egy reális tárgy tudományos tárggyá válásának előfeltétele a formalizálhatóság; minden tudomány saját specifikus formalizálási módszereivel teremti meg kutatási tárgyát, s e csak rá jellemző formalizálási eljárások segítségével tisztítja meg a reális tárgyat azoktól az oldalaitól, amelyek sajátos „beállítódásától“, szempontjaitól idegenek. Vagyis a reális tárgy életszerű tapasztalati adottsága nem azonos a rá irányuló különböző tudományok sajátos szempontok szerint fölépített tárgyakonstrukciójával (a biológia mást ért „ember“-en, mint a szociológia stb.). Vannak viszont specifikus esetek — s ilyen a nyelvészeté is —, ahol a reális tárgy a tudományos tárgy közötti határ jóval elmosódóbb, ahol a tudományos tárgy meghatározásának belső fogalmi struktúrája mintegy kiszorítani igyekszik a helyéből a reális tárgyról szóló közvetlen tudást. A nyelv esetében ez úgy fest, hogy a nyelv racionális formalizálásának történelmileg éppen elért szintje és módszerei a beszélőnek a reális nyelvre vonatkozó közvetlen tudataként kezdenek működni, a nyelv „hamis tudatává“ válnak, és — minél megszokottabbak, annál inkább — azt a benyomást keltik, mintha a nyelvnek azok a vonatkozásai, melyeket a bennük kifejeződő intellektuális beállítódás a tudatosság szférájába emelt, egybeesnének a nyelv teljességével. Például az a hipotézis, hogy a szavak fogalmaknak (tárgyképzeteknek stb.) felelnek meg, miután szinte magától értetődő lelki evidenciává kövesedett, a titokzatosság irracionális kódéba burkolta az ilyen kérdéseket, hogy vajon rendelkezik-e az ember a nyelv előtt, illetve nélkül is fogalmakkal, hogyan keletkezhetnek olyan tárgyakra is képzeletünk, amelyekről kizárólag a nyelv révén tudunk, miképpen adhatunk a valóságos élőbeszédben a szavaknak fogalmi jelentésüktől különböző, szót, ellentétes jelentést, hogyan szerveződik az irodalmi mű mint sajátos nyelvi közlés specifikusan esztétikai jelentése stb. De a nyelvi tudatnak és a reális nyelvnek ez az inadekváttsága a legközönségesebb mindennapi tapasztalatban is jól tükröződik: a reális emberi érintkezések során működő nyelvből

mindenki több jelentést olvas ki, mint amennyi abban „nyelvileg” jelen van, amennyit az fogalmilag kimondva tartalmaz; mindenki számára magától értetődik, hogy a beszélő nyilvánosan közölni akart mondanivalóján túl, de a nyelvi közlésforma elhagyása nélkül mintegy „kibeszéli” önmagát, saját személyiségét, mondani- valójával szembeni érzelmi-hangulati-akarati affekcióját, hallgatójához való viszonyát stb. is. Ugyanakkor a jelentések e sajátos nyelvi formáit nyelvi tudata kép- telen világosan formalizálni, a rendelkezésére álló fogalmi apparátussal nem tudja leírni.

A XX. századi nyelvtudomány erre az ellentmondásos helyzetre általában vagy úgy reagált, hogy a jelentés kérdését kitessékelte a nyelvészetből, vagy úgy, hogy a nyelvtudomány formalizációs elveinek részleges immanens kritikájával, belső tökéletesítésével próbálta tudományos kutatás tárgyává tenni.

Egészen más módon, igen eredetien közelítette meg mindezeket a problémákat Mihail Bahtyin és Valentijn Volosinov az 1920-as években, a *Marxizmus i filozofija jazika* (A marxizmus és a nyelv filozófiája) című művében (Leningrád, 1929; 2. kiadás: 1930). A könyv vezérmotívuma a hagyományos nyelvészeti beállítódás s ezen keresztül a bennünk „természetesként” élő nyelvi tudat társadalmi-történelmi feltételezettségének vizsgálata. A szerzők véleménye szerint a nyelvi tudat szerves része a minden adott társadalomalakulatra jellemző egységes ideológiai szfé- rának, ezért a tárgy, amelyet fogalmi apparátusa révén a valóság tényéből a tudat tényévé emel, nem magánvalóan objektív adottság, hanem társadalmilag feltéte- lezett ideológikus képződmény. A nyelvfogalom naiv azonosítása a társadalom reá- lisan működő, élő nyelvével, sőt, még e kettő pontatlan, határozatlan különvá- lasztása is ugyanolyan eredményekre vezet, mintha az ember legmegfelelőbb ma- gyarázatának feltétel nélkül elfogadnánk, amit ő magáról gondol. Egy marxista nyelvelmélet kiindulópontja csakis a nyelvfogalom és a belőle kinövő, vele korre- latív nyelvtudományi alapelvek, kutatási módszerek tisztázása lehet. Erről az alap- ról nézve a nyelv ideológiai funkcióját döntő mértékben nem az határozza meg, hogy a valóság nyelven kívüli objektumait a nyelv segítségével mindig bizonyos világszemléleti rendszer követelményeivel összhangban igyekszik fogalmilag arti- kulálni, hanem egy ennél mélyebben, rejtettebben érvényesülő viszony: a nyelvre vonatkozó s a beszélés aktusába, a megnyilatkozások belső struktúrájába közvet- lenül beépülő reflexió. Ez utóbbi immanensen nyelvelméleti kérdés, és ha a nyelv- észet komoly formában mégsem tudta fölvetni, akkor a marxista nyelvelmé- letnek épp e tehetlenség társadalmi-történelmi-ideológiai funkcióit kell feltár- nia — csak ez lehet az alapja egy átfogóbb tudományos fogalmi apparátus kidolgo- zásának.

Bahtyin és Volosinov könyvének alábbi fejezete anyanyelvünk idegenné válá- sának, nyelvszemléletünk „absztrakt objektivista” elhajlásának tágabb filozófiai ve- tületben: az eldologiasodott nyelvfogalom kialakulásának, társadalmi és ideológiai „használatának” a kritikai elemzése.

Néhány szó a szerzőségről és a fordításról

Az alábbi részletet a neves szerzőpárnak *A marxizmus és a nyelv filozófiája* című könyvéből fordítottuk, amely először 1929-ben jelent meg Leningrádban Valen- tyin Nyikolajevics Volosinov neve alatt. A művet első ízben V. V. Ivanov, a nem- zetközi hírű szovjet szemiotikus említette a hetvenes évek elején — részben tartalmi, részben stilisztikai érvek alapján — Bahtyin munkájaként, amelyen Bahtyin tanít- ványa és barátja, Volosinov csupán jelentéktelen szerkesztői változtatásokat hajtott végre. Azóta más kutatók is tényként fogadják el Bahtyin szerzőségét. A *Voproszi filozofii* című folyóirat 1977. 7. számában Szergej Bocsarov már Volosinov nevének teljes mellőzésével sorolja az említett könyvet Bahtyin munkái közé. 1973-ban jelent meg újra *A marxizmus és a nyelv filozófiája* angolul a Seminar Press kiadásában, majd 1977-ben Roman Jakobson bevezetője kíséretében francia fordításban is, a párizsi Minuit kiadónál. Ez utóbbi kiadás Bahtyin neve mellett a Volosinovét is feltünteti. Mivel Volosinov részvétele a könyv megírásában tény, a részvétel mé- réte azonban gyakorlatilag nem megállapítható, ezért e közlés során mi is a francia kiadó megoldásához tartottuk magunkat. Az eredeti szöveg kissé rövidített változa- tának fordítását közöljük. A fejezet eredeti címe: *Nyelv, beszéd, megnyilatkozás*. Az alcímek a szerkesztőségtől származnak.